

İlhamə Sultanova²⁴

“MOLLA NƏSRƏDDİN” ƏDƏBİ MƏKTƏBİ VƏ ÖZBƏK MƏDƏNİYYƏTİ
(Türküstan-Azərbaycan teatr və dramaturgiya əlaqələri)

XXI yüzilin ikinci onilliyinin sonlarında Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının mədəni həyatında çoxdan gözlənilən əlamətdar bir hadisə baş verdi. 2019-cu ilin aprelində qardaş respublikanın “Mümtaz söz” nəşriyyatı dahi sənətkarımız Cəlil Məmmədquluzadənin povest və hekayələrini nəfis şəkildə çap etdi. Minlərlə oxucunun səbirsizlik və intizarla gözlədiyi bu kitaba ölkəmizin görkəmli Mirzə Cəlilşünası, akademik İsa Həbibbəyli geniş və məzmunlu bir ön söz yazmışdır. Kitabda “Son söz”ün müəllifi isə Daşkənd Milli universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Həmidulla Baltabayevdir. Cəlil Məmmədquluzadənin qardaş ölkə oxucularına təqdim olunan 25 hekayəsini və “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestini özbək dilinə görkəmli şair və mütərcim Osman Qoçqar çevirib. Elmi məqaləmizə belə bir orijinal və yüksək əhvali-ruhiyyə oyadan xatırlatma ilə başlamağımız təsadüfi deyil. Çünki Cəlil Məmmədquluzadə və onun yaratdığı “Molla Nəsrəddin” jurnalı, təxminən bundan 113 il əvvəl başlanmış tamamilə yeni və əvvəlki dövrlərlə müqayisədə son dərəcə zəngin olan bir mədəni epoxanın yaradıcısı olmuşdur. Kitabı yazdığı dərin mənalı ön sözdə akademik İsa Həbibbəyli Cəlil Məmmədquluzadənin və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Yaxın Şərq mədəniyyətinə, qonşu və qardaş xalqların ədəbiyyatına göstərdiyi həyatbəxş təsiri ümumiləşdirərək yazır: “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tənqidi realizm mərhələsinə qədəm qoydu. Cəlil Məmmədquluzadənin baş mühərriri olduğu və Tiflis şəhərində nəşr edilməyə başlayan məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında ən istedadlı yaradıcı qüvvələr, şair və yazıçılar eyni adlı ədəbi məktəbin və tənqidi realizm cərəyanının inkişafında fəal rol oynadılar. Böyük molla-nəsrəddinçilər Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911), Ömər Faiq Nəmanzadə (1872-1938), Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933), Əli Nəzmi (1878-1946), Əliqulu Qəmküsar (1880-1919), Mirzəli Möcüz Şəbüstəri (1873-1934) və başqalarının yaradıcılığında yüksək sənətkarlıqla əks etmiş ictimai tənqid, güclü satira, xalq yumoru vasitəsilə cəmiyyətdə milli oyanış prosesi başlandı və milli tərəqqiyə qüvvətli surətdə təsir göstərdi” (1, s. 4). Elə buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının qonşu və qardaş xalqlar mədəniyyətinə təsirindən söhbət edərkən məsələyə daha geniş müstəvidə nəzər salmaq zəruridir. Yəni ədəbi əlaqələrimiz tarixdəki bu dövrün ümumi mənzərəsində “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin mövqeyini hərtərəfli və gərəyincə təsvir etmək lazımdır. Çünki molla-nəsrəddinçiləri tək-cə və sadəcə olaraq bir jurnalist, bir mətbuat xadimi kimi dərk etmək və dəyərləndirmək çox azdır. Yəni “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Orta Asiya xalqlarının mədəniyyəti ilə əlaqələrindən bəhs etmək üçün onların hər birinin yaradıcılıq imkanlarını, potensialını və spesifikasını obyektiv qiymətləndirmək borcumuzdur. Yuxarıda gördüyümüz kimi, molla-nəsrəddinçilər yalnız hekayə-nəvislər, məqalə-nəvislər deyildilər. Onların sıralarında həmin dövr ədəbiyyatının parlaq istedadı malik nasirləri, publisistləri, jurnalistləri ilə birlikdə Azərbaycanın ən qüdrətli dramaturqları, şairləri, bəstəkarları, rəssamları və s. sənət növlərinə daxil olan yaradıcı insanlar çalışdılar. Molla-nəsrəddinçilərin tanınmış teatr xadimləri, rejissorlar, aktyorlar və başqa sənətkarlarla işgüzar əlaqələri də güclü idi. Məhz buna görə də “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Türküstan ədəbi mühitinə təsirindən danışarkən yerli qəzet və jurnallarla bu böyük jurnal xadimlərinin əməkdaşlığını və ya onlara köməyini qeyd etməklə kifayətlənmək olmaz. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə Orta Asiya millətlərinin mədəni əlaqələrini təhlil etmək və ümumiləşdirmək üçün mədəniyyətlərimizin bütün sahələrinə küll halında və bütöv şəkildə yanaşmaq məqsədəuyğundur. O cümlədən, XX yüzilin əvvəllərindəki Azərbaycan və Özbəkistan teatr və dramaturgiya əlaqələrinin inkişaf tarixinə işıq salarkən də, ilk öncə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılıq zəhmətləri və xidmətləri nəzərə alınmalıdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin özbəkçə kitabına yazdığı “Son söz”də prof. H. Baltabayev yuxarıda vurğuladıqlarımızı ədəbi-tarixi fakt və dəlil-sübutlarla əsaslandırır, ətraflı təhlil edir: “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı” məqaləsində prof. Həmidulla Baltabayev böyük sənətkarın Türküstan ədəbi mühiti ilə ədəbi-mədəni münasibətlərinə də toxunur və yeni maraqlı faktları elmi ictimaiyyətə məlum edir. O yazır ki, Cəlil Məmmədquluzadə Türküstanı iki dəfə – 1916 və 1924-cü illərdə səfər edib. Bu ədəbi səfərlərin təşkil edilməsində və uğurlu nəticələrlə sona yetməsində “Turan” teatr truppasının və xüsusən, onun ən fəal üzvləri Abdulla Əvlani, Qulam Zəfəri, Ş. Rəhimi, N. Xocayev və başqalarının müəyyən xidmətləri olub. Xüsusən, “Ölülər” tragikomedyasının 1916-cı il 29 apreldə Bakıdakı uğurlu premyerasından sonra Mirzə Cəlilin qardaş məmləkətdəki şan-şöhrəti birə-beş artır. Abdulla Əvlani Cəlil Məmmədquluzadəyə məktub yazaraq, onu Daşkəndə dəvət edir. Məhz bu dövətdən sonra Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin” jurnalının maliyyə vəziyyətini bir qədər yaxşılaşdırmaq və “Ölülər”in Orta Asiyada səhnələşdirilməsinə kömək etmək üçün dostu Əliqulu Qəmküsarla Türküstan səfərinə yollanır, əvvəlcə Aşqabada, sonra isə Daşkəndə təşrif buyurur” (2).

Cəlil Məmmədquluzadənin Daşkənd şəhərində özbək dilində kitabının işıq üzü görməsi münasibətilə çap etdirdikləri məqalədə filologiya elmləri doktorları A. Ülvi və Y. Qasimbəyli ədəbi-mədəni əlaqələrimizin inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalının və molla-nəsrəddinçilərin təkrarsız rol oynadıqlarını bildirirlər: “Amma ədəbi ictimaiyyətimizə və oxucularımıza onu da bildirməliyik ki, bu gözəl hadisə Mirzə Cəlilin Özbəkistan oxucuları ilə ilk görüşü deyil. Böyük maarifçi yazıçı və mədəniyyət xadiminin Türküstan xalqı ilə ilk görüşü bundan təxminən 113 il əvvəlcə təsadüf edib. 1906-cı ilin 7 apreldə məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci sayının işıq üzü görməsi ilə dahi yazıçının, demək olar ki, eyni vaxtda həm öz oxucuları, həm də yaxın-uzaq qardaş diyarların ədəbiyyatsevərləri ilə

²⁴ Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

görüşü başlayıb. “Molla Nəsrəddin” Sovet hakimiyyəti qurulana qədər, təxminən, 10-12 il ərzində müntəzəm olaraq Türkünstan oxucularının sevimli nəşrlərindən biri olub. Qardaş ölkənin yazıçı və şairləri uzun müddət öz əsərlərini bu dünya şöhrətli jurnal səhifələrində çap etdirməkdən qürur duyublar. Mirzə Cəlilin və “Molla Nəsrəddin”in təkcə özbək ədəbiyyatına deyil, ümumən, Türkünstan xalqları mədəniyyətinə qüvvətli təsiri məhz həmin illərdən başlanır. Görkəmli sənətkarın bu mənada qədim və köhnə dostları ilə XXI yüzilin əvvəllərinə təsadüf edən bu görüşünü qətiyyənlə təsədüfi saymaq olmaz”.(2).

XX yüzilin əvvəllərindəki Türkünstan və Qafqaz, xüsusən, Azərbaycan arasındakı ədəbi-mədəni münasibətlərin yaranmasında və intensiv inkişafında qabarıq surətdə nəzər çarpan üç mühüm tendensiyanı qeyd etmək vacibdir. İnqilablar və böyük miqyaslı ictimai-siyasi təlatümlər əsri kimi səciyyələnən XX əsr birinci rus inqilabının təsiri və nəticələri ilə tarixdə öz yerini aldı. Rusiya imperiyasının tərkibində olan bütün xalqların tarixi taleyində və inkişafında bu hadisələr silinməz iz qoydu. Rusiyanın mərkəzləri ilə müstəmləkələri, o cümlədən, müxtəlif regionları arasında iqtisadi-ticari, həm də mədəni-siyasi əlaqələrin miqyası daha da genişləndi. Qafqaz ölkələri ilə Mərkəzi Asiya məmləkətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə də Rusiyanın mərkəzində başlanmış güclü milli-siyasi oyanışın təsiri qarşısızalmırdı. Bu qeyd etdiklərimizdən çıxış edərək, əminliklə bildirmək mümkündür ki, Qafqaz və Mərkəzi Asiya, həm də Azərbaycan və Türkünstan əlaqələrinin geniş vüsət almasında birinci rus inqilabından sonra baş verən hadisələrin həlledici əhəmiyyəti olmuşdur. Demək, Azərbaycan-Türkünstan mədəni əlaqələrinin 1905-ci ildən sonrakı sürətli inkişafını şərtləndirən əsas və birinci tendensiya məhz Rusiyadakı ictimai-siyasi və inqilabi hərəkətlə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bunu biz birinci və ən mühüm tendensiya kimi qeyd edə bilərik.

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya əlaqələrini, xüsusən, onun mədəni aspektlərini və istiqamətlərini dərinləşdirən ikinci mühüm tendensiya isə Tiflisdə və Bakıda fəaliyyətə başlayan bir sıra qabaqcıl dünyagörüşlü, progressiv və demokratik əhvali-ruhiyyəli mətbuat orqanlarının, xüsusən, “Molla Nəsrəddin” jurnalının işıq üzünə gəlməsi ilə əlaqədardır. Həmin dövrdə və sonralar çıxmağa başlayan başqa qəzet və jurnalların bu yöndəki əhəmiyyətli təsiri zərrəcə azaltmadan onu söyləyə bilərik ki, “Molla Nəsrəddin”in bu istiqamətdəki rolu nə tarixən, nə də aradan 100 ildən çox zaman keçməsinə baxmayaraq, heç bir mətbu nəşr və ya orqan ilə qətiyyənlə müqayisə oluna bilməz. Demək, “Molla Nəsrəddin” jurnalının Qafqaz və Türkünstan xalqları arasındakı mənəvi-mədəni münasibətlərin inkişafındakı təkrarsız xidmətləri ikinci və özünəməxsus bir tendensiya kimi qeyd olunmağa layiqdir.

Üçüncü və daha başqa bir mühüm tendensiya kimi Türkünstan xalqlarının mədəni həyatı ilə türk-müsəlman millətlərinin yaşadığı bir sıra Rusiya şəhərləri arasında münasibətlərin dərinləşməsinə teatr və incəsənət sahəsində baş verən bir çox yeniliklərə artan marağın səbəb olduğunu göstərmək olar. Belə ki, Sankt-Peterburq, Kazan, Ufa, Simferopol, Tiflis, Bakı və başqa şəhərlərdə mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı yeniliklərin meydana gəlməsi və bu sahədəki dəyişikliklərə Mərkəzi Asiyadakı millətlərin mənəvi ehtiyacı obyektiv olaraq mədəni əlaqələrin yaranmasına və güclənməsinə səbəb olurdu. 1905-ci ildən sonra Türkünstanda mədəni yeniliklərin ilk nümunələri və təzahür formaları kimi qəzetlərin meydana gəlməsini, “Üsul-i cədid” və rus-tatar məktəblərinin peyda olmasını qeyd etmək olar. Bunların dalınca isə ölkəyə müxtəlif şəhərlərdən təşrif buyuran teatr kollektivləri və truppalarının çıxışları da yerli əhali arasında hərəkətlə qarşılanırdı. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz kimi, Türkünstanın Mərv, Aşqabad, Buxara, Səmərqənd, Daşkənd, Kokand, Fərqanə və Əndican kimi şəhərlərinə məşhur teatr kollektivlərinin xidməti səfərləri və qastrolları getdikcə sistemli xarakter almağa başlayırdı. Bakı şəhərindən Türkünstana təşrif buyuran rejissor və aktyorları, teatr kollektivlərini xüsusi ilə böyük məhəbbətlə qarşılayırdılar. Qardaş tatar və başqırd rejissor və aktyorlarının, dramaturqlarının coşqun mədəni fəaliyyətini türkünstanlılar minnətdarlıqla qəbul edir və dəyərləndirirdilər. Azərbaycanın bir çox məşhur rejissor və aktyorları, görkəmli dramaturqları da Türkünstan şəhərlərində və səhnələrində tarixi çıxışları ilə məhəlli mədəniyyət həvəskarlarının geniş rəğbətini qazanmışdılar. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan teatrının və dramaturgiyasının ən uğurlu səhnə əsərləri, böyük əks-səda yaratmış tamaşalar Bakıda və vətənimizin başqa şəhərlərində oynandıqdan sonra, mütləq qardaşlarımız olan türkmənlərə, özbəklərə, taciklərə, uyuğurlara və yerli xalqın başqa nümayəndələrinə göstərilirdi. Məsələnin bir cəhətini xüsusi qeyd etməliyik ki, artıq Türkünstan xalqları və tamaşaçıları da Azərbaycan sənətkarları üçün son dərəcə yaxın və məhrəm bir sənət auditoriyasına çevrilmişdi. Azərbaycan dramaturgiyasının və teatrının şedevr əsərləri, ən gözəl və uğurlu tamaşaları – “Hacı Qara”, “Arşın mal alan”, “Ölülər”, “Müsibəti-Fəxrəddin”, “Dağılan tifaq”, “Nadir Şah”, “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Millətçilər”, “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, “Vəfalı Səriyyə” və başqaları Bakıdakı, Gəncədəki, Lənkərandakı və başqa şəhərlərimizdəki uğurlu səhnə təcəssümündən sonra mütləq Orta Asiya şəhərlərinə hər il davam edən qastrollarda nümayiş etdirilirdi. Məhz bu güclü və qızğın yaradıcılıq təmasları yerli xalqların yazıçı və ziyalıların, teatr həvəskarları və aktyorların fəaliyyətinin canlanmasına həyatbəxş təsir göstərdi. Məhəlli xalq nümayəndələri Azərbaycan və tatar aktyorların, rejissorların yaxından köməyi sayəsində özləri də məşhur dram əsərlərini və pyesləri səhnələşdirməyə təşəbbüs göstəriridilər. Bu proseslərin və həmkarlığın səmərəsi olaraq 1913-cü ildə özbək dramaturgiyasının ilk nümunəsi meydana gəldi. Bu pyesin müəllifi görkəmli özbək yazıçısı, publisisti və maarifçisi Mahmudxoca Behbudi idi. Pyes isə “Pəderküş” (“Ata qatili”) adlanırdı.

Görkəmli özbək teatrşünası, akademik M.Rəhmanov Türkünstan və Azərbaycan xalqlarının teatr və dramaturgiya əlaqələrini dərinləndirən əsas mötəbər mütəxəssislərdən biridir. Bu sahədə, demək olar ki, son dərəcə geniş və ensiklopedik biliyə malik olan alim “Özbək teatr tarixi (XVIII əsrdən XX əsrin əvvəllərində qədər özbək teatr mədəniyyətinin inkişaf yolları)” adlı monumental tədqiqatında iki qardaş xalq mədəniyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqələri ətraflı təhlil etmişdir. Həmin kitabın “Özbək və Azərbaycan teatrı arasındakı həmkarlığın inkişafı”

adlanan hissəsində XX əsrin əvvəllərində, xüsusən, birinci rus inqilabından 1920-ci illərə qədər olan dövrdə özbək teatrının meydana gəlməsində, inkişaf etməsində və ilk böyük müvəffəqiyyətlərini qazanmasında Azərbaycan teatrı və dramaturgiyasının məşhur nümayəndələrinin misilsiz xidmətləri olduğunu ədəbi fakt və sənədlərlə əsaslandırır. (3, s. 269-274, 302-306, 346-351).

Teatrşünas M.Rəhmanov Azərbaycan teatrının XX yüzilin əvvəllərində Türkiyədəki qastrolları ilə bağlı mühüm və professional təhlilə əsaslanan mülahizələrini irəli sürür. Müəllif o dövrdəki Türkiyənin Daşkənd, Səmərqənd, Kokand, Fərqanə və başqa şəhərlərində müxtəlif illərdə M.F.Axundovun "Hacı Qara", N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", Ə.Haqverdiyevin "Ağa Məhəmmədşah Qacar", N.Nərimanovun "Nadir şah", C.Məmmədquluzadənin "Ölülər", Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Arşına mal alan", "Məşədi İbad" və başqa Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinin uğurla səhnələşdirildiyini konkret dəlil və sübutlara, teatr tamaşaları ilə bağlı afişa və elanlara əsaslanaraq bildirir. Eyni zamanda, M.Rəhmanov görkəmli Azərbaycan dramaturqları və maarifçi ziyalıları ilə bir sırada teatr sənətimizin korifeyləri Əhməd bəy Qəmərinski, Sidqi Ruhulla, Yunis Nərimanov, Ələkbər Hüseynzadə, Cəlil Bağdadbəyov, Hüseynağa Hacıbəyov, Heydər Məlikov, Ələsgər Əsgərov, Mirəkərxan Xantalışinski, Əhməd bəy Ağdamski və bir çox başqa rejissor və aktyorların Türkiyə teatrının səhnələrindəki fəaliyyəti üzərində geniş dayanır, onların milli özbək dramaturgiyası və teatrının təşəkkülündəki inkarolunmaz xidmətlərini vurğulayır. Tədqiqatda, eyni zamanda, milli özbək teatr sənətinin və dramaturgiyasının əsasını qoyan Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Həməzə Həkimzadə Niyazi və bir sıra başqa görkəmli özbək ədib və dramaturqlarının yetişməsində, onların yaradıcılığının formalaşmasında və təkamülündə Azərbaycan incəsənətinin tanınmış və təcrübəli nümayəndələrinin pozitiv rol oynadığını göstərir.

XX yüzil özbək dramaturgiyası və teatrının inkişafında silinməz iz qoymuş sənətkarlardan biri kimi Həməzə Həkimzadə Niyazinin professional fəaliyyəti və Azərbaycan teatr mədəniyyətinin nümayəndələri ilə qızgın yaradıcılıq əlaqələri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. İndiyə kimi "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin özbək mədəniyyəti ilə, xüsusən, H.H.Niyazinin Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ilə çoxcəhətli əlaqələri barəsində və ümumən, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinə həsr olunmuş dissertasiyalar və monoqrafik plandakı tədqiqatlar yaradılmasa da, bu məsələlərlə bağlı müxtəlif dövrlərdə görkəmli özbək və Azərbaycan ədəbiyyatşünasları, sənətsünas və teatrşünasları öz elmi axtarışları əsnasında, müxtəlif tipli elmi oçerk və məqalələrində fikir bildirmişlər. H.H.Niyazi yaradıcılığının mötəbər tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru, prof. L.Kayumov böyük sənətkarın XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi mühiti ilə bağlılığı, xüsusən, teatr və dramaturgiyamızın qabaqcıl nümayəndələri ilə yaradıcılıq əlaqələrindən geniş bəhs edib. Ədəbiyyatşünas alimin H.H.Niyazi ədəbi irsinin öyrənilməsinə həsr etdiyi "İnqilab tərənnümçüsü" (1962), "İnqilab və yaradıcılıq" (1964) və "İnqilabi dramaturgiya" (1970) adlanan silsilə tədqiqatlar və monoqrafiyalarında ötən əsrdəki ən görkəmli özbək dramaturqlarından və teatr xadimlərindən birinin yaradıcılığını hərtərəfli öyrənməklə bərabər, həm də onun rus və başqa qardaş xalqlar ədəbiyyatı ilə, o cümlədən, Azərbaycan mədəniyyəti ilə qarşılıqlı və işgüzar əlaqələrinə də geniş toxunmuşdur. H.H.Niyazi yaradıcılığının ideya-estetik və təsir mənbələrindən kimi Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin mühüm rol oynadığını, böyük dramaturqun sənət təkamülünə həlledici təsir göstərmiş ən mühüm bədii əsərlər və ədəbi şəxsiyyətlər haqqında elmi dəlillərə söykənən mülahizələr irəli sürür. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim yazır: "Azərbaycan dramaturgiyası və teatr sənəti Həməzə üçün böyük məktəb olub. Həməzə Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinin tamaşalarına dəfələrlə baxıb. Sidqi Ruhulla kimi məşhur sənətkarlarla şəxsən tanış olub, bir çox Azərbaycan pyeslərinin özbək səhnələrində tamaşaya qoyulmasında rejissorluq edib, həm də bu əsərlərdə özü də müxtəlif rollar ifa edib". (4, s. 195-196).

"Molla Nəsrəddin" jurnalının Türkiyə ədəbi mühitinə qüvvətli təsir göstərdiyini xüsusi vurğulayan müəllif H.H.Niyazinin Azərbaycan ədəbiyyatına və incəsənətinə marağının artmasında, qardaş ölkə ilə yaradıcılıq əlaqələrinin dərinləşməsində bu nəşrin misilsiz rol oynadığını göstərir. Bunların fonunda müəllif H.H.Niyazinin müxtəlif illərdə Azərbaycan dramaturgiyasının 20-yə yaxın ən yaxşı, o vaxt Daşkənd və Kokand səhnələrində tamaşaya qoyulmuş nümunəsini özbək dilinə tərcümə etdiyini də bildirir. (4, s. 200-205).

Prof. L.Kayumov H.H.Niyazi yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə sıx bağlılığını ədəbi-tarixi müstəvidə nəzərdən keçirir, Həməzə satiralarının "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin ənənələri ilə, onun dramaturgiyasının isə M.F.Axundov pyeslərindən tutmuş öz müasirləri C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Cabbarlının dramatik faciələrinə qədər böyük bir dövrün estetik təcrübəsini özündə birləşdirdiyini əsaslandırır. Alimin tədqiqatlarında, xüsusən, C.Cabbarlının pyesləri ilə H.H.Niyazinin dramatik yaradıcılığı arasındakı həmahəngliklərin təhlilinə geniş yer verilir. Tədqiqatda hər iki sənətkarın əsərləri arasındakı oxşar və müştərək motivlər yalnız ədəbi əlaqələr və ədəbi təsir müstəvisində deyil, həm də hər iki dramaturqun özünəməxsus istedadlarının mahiyyətindəki uyğunluq, onların əsərlərinə material vermiş konkret tarixi dövrün və ictimai mühitin faciələri, ziddiyyətləri arasındakı bənzərlik və ümumilik yönündə izah edilir. H.H.Niyazi və C.Cabbarlı dramaturgiyasının ilkin mərhələlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirən prof. L.Kayumov "Bəy və nöker" və C.Cabbarlının "Aydın" faciələrindəki bənzər motivləri və ictimai-estetik paralelləri aşağıdakı şəkildə təhlil edir: "Həməzənin "Bəy və nöker" əsərindəki Qafur da, C.Cabbarlının "Aydın" dramundakı Aydın da müəyyən bir tip, müəyyən tarixi dövr ruhunu ümumiləşdirən canlı obrazlardır. Bu mübariz və üsyankar gənclər bəxtsiz taleləri, nakam məhəbbətləri, tapdanmış şərəf və ləyaqətləri, məhv edilmiş şəxsiyyətləri, daş ürəklərə zərrə qədər təsir edə bilməyən incə hisləri, zamanın xəzan etdiyi arzuları dövrün kəskin ziddiyyətləri zəminində əks etdirilmiş böyük dramatik tiplərdir. Aydın və Qafurun da, Gültəkin və Cəmilənin də taleyi, faciəsi, demək olar ki, eynidir". (4, s. 197-198).

Bu yöndəki ciddi və analitik müqayisələri alimin H.H.Niyazi və C.Cabbarlı dramaturgiyasının başqa nümunələrini nəzərdən keçirərkən də irəli sürdüyünü müşahidə edirik. C.Cabbarlının "Vəfali Səriyyə yaxud göz yaşları içində gülüş", "Solğun çiçəklər", "Nəsrəddin şah", "Oqtay Eloğlu" və başqa pyeslərini Həmzənin dramaları ilə qarşılaşdırarkən də müəllifin mühüm bədii-estetik və dramatik paralellərə diqqətimizi cəlb etdiyini görürük. Prof. L.Kayumovun H.H.Niyazi yaradıcılığını XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri müstəvisində araşdırarkən nümayiş etdirdiyi əsas elmi uğurlar və üstünlüyü nəzərdən keçirdiyi məsələləri ümumi mühit və dövrün əsas ictimai-estetik təmayülləri kontekstində dəyərləndirməyə çalışmasındadır.

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin və ənənələrinin XX yüzilin əvvəllərindəki özbək mədəniyyətində inikasından bəhs edərkən bu istiqamətdə tanınmış Azərbaycan alimlərinin apardığı tədqiqatlar da diqqətimizi çəkir. Bu sahədə uzun illər zəhmət çəkmiş, hər iki respublikada etiraf edilmiş ədəbiyyatşünas, prof. P.Xəlilovun bir sıra elmi məqalələri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Alimin "H.H.Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı" tədqiqatı, xüsusən, böyük elmi dəyərə malikdir. Ədəbiyyatşünas qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin maraqlı və mürəkkəb mərhələsi kimi XX əsrin əvvəllərinə ayrıca diqqət yönəldir və bu dövr ədəbi-mədəni əlaqələrinin dərinə, hərtərəfli öyrənilməsinə hər iki qardaş ədəbiyyatşünaslıq, o cümlədən çağdaş həmzəşünaslıq qarşısında duran zəruri və aktual vəzifələrdən biri hesab edir. Müəllif məqalədə XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsas cəhətləri barəsində maraqlı və özünəməxsus mülahizələri irəli sürür. O öz elmi düşüncə və təhlillərini həmin dövrdəki ədəbi prosesin əsas ədəbi simalarından biri olmuş H.H.Niyazi yaradıcılığı ətrafında ümumiləşdirir. Prof. P.Xəlilov H.H.Niyazinin lirikasına Məhəmməd Füzuli şeiriyətinin, eyni zamanda, Həmzə dramaturgiyasına Azərbaycan dramaturqlarının həyatbəxş təsir göstərdiyini əsaslandırır. Ədəbiyyatşünas konkret təhlillər və ədəbi müqayisələr əsasında H.H.Niyazinin pyesləri ilə N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı və başqa Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri arasındakı oxşar və həmahəng motivləri bir-birinə bənzəyən ictimai-fəlsəfi idealları əks etdirən bədii obrazların müqayisəli təhlili vasitəsilə izah edir.

P.Xəlilovun "H.H.Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də budur ki, o, H.H.Niyazi əsərləri ilə Azərbaycan dramaturgiyası nümunələri ortasındakı bənzərlikləri birtərəfli şəkildə, yalnız ədəbi əlaqə və ədəbi təsir kontekstində izah etməyə və dəyərləndirməyə çalışmır. Alim bu ümumi ideya və motivlərin səbəbini hər iki ədəbiyyatın təsirləndiyi mənbələrdən biri olan türk xalqları folklorunun əbədiyaşar ənənələrində axtarır. O cümlədən, H.H.Niyazinin "Bəy və nökar" dramı ilə Ə.Haqqverdiyevin "Padşahın məhəbbəti" komediyası arasındakı məzmun və sujet cəhətdən uyğunluğun səbəblərini də aşağıdakı kimi qiymətləndirir: "Demək, hər iki əsərdəki bənzərliyin səbəbi folklor motivi ilə bağlıdır. Bu oxşar motiv hər bir ədibdə onun əsərinin janr tələbinə, ideya-estetik istiqamətinə, konfliktin xarakterinə uyğun olaraq orijinal şəkildə ifadə edilmişdir". (5, s 185-205).

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin və onun ən istedadlı nümayəndələrinin Azərbaycan xalqının mədəniyyəti tarixindəki xidmətləri ədəbiyyatşünaslarımız və sənətşünaslarımız tərəfindən kifayət qədər öyrənilmişdir. Onların Mərkəzi Asiya xalqları mədəniyyətinə və ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərməsi də hər iki ölkə alimləri tərəfindən tədqiq və təsdiq olunmaqdadır. Bizcə, XXI yüzil tədqiqatçıların əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan-Türküstan mədəni əlaqələrinin daha dərin və yeni qatlarını araşdırıb, hər iki ölkənin elmi ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Habibbəyli İ. Ozarboyjon adabiyoti va Jalil Mammadqulizoda haqida bir necha soz. Bax: Mammadqulizoda J. Pochta qutisi. (Qissa va hikoyalar). "Mumtoz soz" nashriyoti, Toshkent, 2019.
2. Ülvi A. Qasimbəyli Y. Mirzə Cəlilin Türküstanə yeni səfəri. "525-ci qəzet", 13 aprel, 2019.
3. Rahmonov M. Ozbek teatri tarixi (XVII asrdan XX asr avvallarigacha). Toşkent, "Fan" nashriyoti, 1968.
4. Kayumov L. Saylanma. İkki cildlik. I cild. Toşkent, Gofur Gulom nomidaqi Adabiyot və sanat nashriyoti, 1981.
5. Xəlilov P. H.H.Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bax: Stranitsy Azerbaydjansko-uzbekskix literaturmix vzaimosvyazey, Baku, "Elm", 1985.

Xülasə

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və özbək mədəniyyəti (Türküstan-Azərbaycan teatr və dramaturgiya əlaqələri)

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin Şərq xalqları ədəbiyyatına və mədəniyyətinə qüvvətli təsiri göstərdiyi məlumdur. Jurnal çap edildiyi ilk illərdən fəaliyyətinin sonuna qədər bütün məzmun və zəhmətkeş insanların ən sevimli nəşrlərindən biri olub. Bu prosesdə jurnalda çalışan ədib və yazıçıların əsərləri, məqalə və hekayələri, pyes və başqa səhnə əsərləri sadəcə oxucu kütləsinə təsir etməklə kifayətlənməyib, həm də yeni yazarlar və yaradıcı insanlar nəslinin formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynayıb. Bu nöqtəyi nəzərdən molla nəsrəddinçilərin qardaş Türküstan ədiblərinə və yazıçılarına, dramaturqlarına təsiri şəkk-şübhəsizdir. Məqalədə görkəmli molla nəsrəddinçilərin, o cümlədən Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadı, Ü.Hacıbəyli, Ə.Qəmküsar və başqalarının XX əsrin əvvəllərindəki özbək maarifçi ziyalıları M.Bəhbudi, A.Əvlani, Q.Zəfəri, H.H.Niyazi və başqaları ilə yaradıcılıq ünsiyyəti araşdırılır və bu həmkarlıq əlaqələri ötən yüzildəki mədəniyyət tariximizin undulmaz səhifələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi, Türküstan-Azərbaycan əlaqələri, teatr və dramaturgiya əlaqələri, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyli, Abdulla Əvlani, Həmzə Həkimzadə Niyazi, özbək maarifçi ziyalıları.

Summary

"Molla Nesreddin" literary school and uzbek culture (Turkestan-Azerbaijan theater drama connections)

It's known that "Molla Nasreddin" literary school impressed strongly to the Eastern peoples' literature and culture. The magazine had become one of the most favorite editions of all offended and hardworking people from the

first years it had been published till the end of its activity. In this process the authors 'and writers' works, articles and stories, plays and other stage works, who was tried in this magazine, were not only satisfied with impressing reader-mass, but also played an important role in formation of new writers and creative people's generation. From this point of view, the impact of mollanesreddiners to brother Turkestan authors and writers is doubtless. In the article the prominent mollanesreddins, including, M.Jalil, A.Hagverdiyev, M.S.Ordubadi, U.Hajibeyli, A.Qamkusar and others' creative communication with uzbek educator intellectuals including, M.Behbudi, A.Evlani, Q.Zeferi, H.H.Niyazi and others in the early XX century is investigated and these partnerships are valued as one of the unforgettable pages of our cultural history of the past century.

Keywords: *"Molla Nasreddin" literary school, Turkestan-Azerbaijan relations, theater and drama connections, Jalil Memmedguluzade, Abdulrehim bey Hagverdiyev, Uzeyir Hajibeyli, Abdulla Evlani, Hemze Hekimzade Niyazi, uzbek educator intellectuals.*

Резюме

Литературная школа "Молла Насреддин" и узбекская культура (Туркестанско-азербайджанские театральные-драматические отношения)

Известно, что литературная школа «Молла Насреддин» оказала сильное влияние на литературу и культуру Востока. Журнал был одним из любимых изданий всех угнетенных и трудолюбивых людей с первых лет его существования до конца его деятельности. В этом процессе произведения писателей и писателей, статьи и рассказы, пьесы и другие сценические произведения не только влияли на читателей, но и играли решающую роль в формировании нового поколения писателей и творческих людей. С этой точки зрения, влияние молланасреддинцев на литераторов и писателей братского Туркестана неоспоримо. В статье исследуются творческие связи таких видных молланасреддинцев, как Мирза Джалил, А.Ахвердиев, М.С.Ордубади, У.Гаджибейли, А.Гамгюсар и других с такими узбекскими просветителями-интеллектуалами начала XX века, как М.Бехбуди, А.Авлани, Г.Зафари, Х.Х.Ниязи и др. и это оценивается как незабываемая, бесценная страница истории нашей культуры прошлого столетия.

Ключевые слова: *литературная школа «Молла Насреддин», туркестано-азербайджанские отношения, театральные-драматические отношения, Джалил Мамедгулузаде, Абдулла Ахвердиев, Узеир Гаджибейли, Абдулла Авлани, Хамза Хакимзаде Ниязи, узбекские просветители-интеллектуалы.*

RƏYÇİ: *dos.L.Ələkbərova*